

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.9

Олександр Маркович БАНДУРКА,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної
академії правових наук України, заслужений юрист
України, президент Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
відповідальний секретар
Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ МІСЦЕ У КРИМІНОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Соціокультурні процеси сьогодення є настільки динамічними, що їх констатація, а тим більш детальний розгляд, вимагають вироблення нових поглядів на вивчення деяких аспектів традиційних кримінологічних проблем. Через складність і неоднозначність сучасної соціокультурної ситуації таких проєкцій має бути багато, щоб поетапно розглянути її суттєві сторони та різноманітність прояву.

Культура суспільства здатна висловити свою сутність у такій унікальній формі буття, як образ людини. Образ людини того чи іншого культурного періоду розвитку суспільства дає можливість сформулювати уявлення про особливості буття та життєвого світу людини певної епохи. Ця особливість зберігається і в умовах сучасного суспільства постмодерну. Характерною рисою поточного періоду стає швидкість відображення в свідомості людини багатьох процесів соціокультурного життя сучасного суспільства. У зв'язку з цим однією з найактуальніших проблем залишається проблема сприйняття людиною самої себе. Невипадково сучасна наука настільки пильно аналізує проблему формування образу людини в

соціокультурному просторі. Культура як універсальний генератор уявлень формує множину образів, різних за формою, змістом і наповненням, але в кінцевому підсумку вся багатовікова історія культури може бути уявлена як послідовність ідеальних образів, що поетапно розкривається.

Простір культури дозволяє існувати окремим художнім образам як замісникам реальності, що описують окрему соціокультурну ситуацію і реалізують при цьому функцію світоглядного позиціонування, внаслідок чого сприймаються суспільством та окремими людьми як щось невід'ємне і природне. По суті, вся історія розвитку суспільства сповнена схожими образами, які змінювалися в процесі соціокультурної трансформації. Ці образи протягом усього історичного розвитку людства змінювалися; у суспільній свідомості антропологічні типи образів були детерміновані відповідними соціокультурними параметрами, пов'язаними як із візуальними показниками, так і з домінуючою світоглядною позицією, яка встановлює правила співіснування в межах того чи іншого культурного товариства. Історія всього людства показує, наскільки сильним може бути вплив як одного, так і іншого чинника, але прискорення їх динаміки призводить і до динамічності образу людини, що ними формується.

Виходячи з цього, можна припустити, що важливим для кримінологічного дискурсу є розуміння того, як у процесі розвитку техногенної цивілізації змінювався образ людини, який набув спочатку візуального, а далі й віртуального характеру. Така унікальна форма побуття, як образ людини, надає можливість культурі суспільства візуалізувати свою сутність. Саме образи людини окремих періодів її розвитку дозволяють сформувати уявлення про особливості життєвого світу людини певної культурної епохи. Ця специфіка зберігається і в наш час панування інформаційного суспільства.

Звертаючись до поняття терміна «образ», практично в кожному його визначенні можна знайти ідеальну складову, яка робить зрозумілим конкретний зміст. Тому люди, що живуть у той чи інший період часу, формують якийсь унікальний образ людини, в якому відображено риси, властиві всім і кожному. Але інформаційне суспільство – молоде суспільство, зараз позначаються лише його найяскравіші риси, пов'язані з роллю техніки і технології, інформації та знання. Ідеї про образ людини в інформаційному суспільстві з'явилися ще в середині XX століття, але ці уявлення, накопичені за півстоліття, є розрізненими і суперечливими, що вимагає їх детального аналізу.

Складності додає і той факт, що економіка як основа існування суспільства чинить дедалі більший вплив на образи людини. По суті, у підґрунті кожної економічної теорії лежить якась модель людини, яку можна визначити як спрощену схему поведінки, що відображає домінуючу форму життєдіяльності. У підґрунті традиційного напрямку лежали уявлення класиків на чолі з А. Смітом. Пізніше ліберальна концепція була розвинена неокласиками. Однак це уявлення про економічну людину не може бути застосоване в умовах суспільства нового типу, що ґрунтується на

інформаційній економіці. Історичною передумовою тут стало те, що модель «економічної людини» формувалася в період зародження індустріальної епохи, за якої можна було говорити про домінування простої праці, а товарообмін був основною формою людських взаємодій. Натомість в інформаційній економіці відбувається перехід до домінування творчої праці, а основною формою людських взаємодій стає інформаційний обмін.

Варто також звернути увагу на таку особливість, що модель економічної людини формувалася в період розквіту механіки І. Ньютона, досягнення якої значно впливали і на розвиток гуманітарних наук. І якщо механіка презентувалася як модель взаємодії однорідних мас, економічна наука того періоду взяла на озброєння ці уявлення під час розгляду людських взаємодій, припустивши, що індивіди виступають як однорідні предмети, взаємодія між якими здійснюється за аналогією із зіткненням фізичних тіл.

В умовах, коли на перше місце виходять питання, пов'язані з творчістю, людина не може розглядатись як однорідне фізичне тіло. В інформаційну епоху індивідуалізація виступає і як місце, яке посідає людина, і як опція, яку вона виконує.

Через те що в сучасній науці відбувається зміна образу людини, виникає необхідність визначити основні характеристики цього ідеалу. Концепції людини ґрунтуються на концепціях самого інформаційного суспільства. Значна кількість теорій та уявлень про образ людини в інформаційному суспільстві, що сягають корінням ще в античність, до цих пір залишає на поверхні проблеми людської унікальності, індивідуальності та ідентичності. Хоча на початку XXI століття масове, конвеєрне виробництво та стандартизація способу життя більшості людей були здатні затьмарити собою творче, індивідуальне, неповторне в кожній людині, але питання самосвідомості залишаються актуальними. Одним із напрямків, що розглядають проблему людини, став постмодернізм, який являє собою явище сучасної культури, що зачіпає спосіб мислення і спосіб життя, що, серед іншого, відбивається на політиці й економіці.

Розглядаючи концепти постмодернізму, варто звернути увагу, що його зародження відбулось наприкінці 60-х років XX століття, коли модернізм практично повністю вичерпав себе в пошуці нових ідей. Відбулось руйнування традиційної образності, і створювались нові філософія та мистецтво. Культура постмодерну формувалася в умовах нового суспільства, який Е. Масуда називає інформаційним, Д. Белл – постіндустріальним, а З. Бжезинський – техногенним¹.

У наш час існує значна кількість підходів до розуміння терміна «інформаційне суспільство», кожен автор намагається визначити його

¹ Культура постмодернізму / Изд-во «Лицей» : сайт. URL: https://licey.net/free/15-analiz_proizvedenii_zarubezhnyh_pisatelei_biografii_inostrannyh_pisatelei/61-zarubezhnaya_literatura/stages/2074-kultura_postmodernizma.html (дата звернення 10.02.2020).

ключові характеристики¹. Але серед усієї купи критеріїв можна виділити основні, які виділяються всіма дослідниками.

По-перше, увага приділяється *структурі виробництва*. Відзначається, що відбувається перехід від виробництва товарів до виробництва інформації і послуг. Дійсно, індустріальний період вивів виробництво товарів на новий рівень, наситивши суспільство, у зв'язку з чим на новому етапі необхідно насичувати суспільство послугами та інформацією. З огляду на рівень насичення і доступності товарів масового споживання суспільство стає «*суспільством споживання*». Ця лавина товарів часто витісняє споживання духовних благ, що призводить до зміни сенсу життя. Головною метою стає саме споживання.

Зміни зачіпають і *структуру праці*. Починають домінувати високотехнологічні й інтелектуальні види праці. Процес праці піддається комп'ютеризації, а сутність поняття «робочий час» розмивається. Особлива увага приділяється інтелектуальній праці, але її характер змінюється.

Звертаючи увагу на таке ключове поняття економіки, як *власність*, варто відзначити, що роль власності також змінюється. Особливу роль отримує інформаційна власність, сконцентрована в руках монополій, тоді як фізичне володіння тими чи іншими предметами практично втрачає свій сенс без наявності доступу до інформаційних каналів зв'язку.

Соціальна структура розмивається. Стратифікація за рівнем споживання змінює класовий поділ. Суспільство починає розвиватися ще швидше, а основним трендом, що містить у собі всі основні світові процеси, стає *глобалізація*. Вона зачіпає всі напрямки життя людини, включно із свідомістю, яка піддається *деідеологізації*. Світогляд людини стає варіантом м'якої ідеології, де одночасно уживаються елементи, які раніше розглядалися як несумісні.

Але разом із тим головною проблемою для людини стає проблема *виживання*. Її провокують різноманітні екологічні катастрофи, нові хвороби, війни тощо. Це ускладнюється тим вантажем у вигляді знань, який навалюється на людину. Інформація попередніх поколінь, доступна людині, не може бути в повному обсязі осмислена та перероблена. Людина починає відчувати себе неповноцінною, що в постмодерністській концепції призводить до чутливості, яка виражається в байдужості до всього, що відбувається. Вона є відкрита, сприймаючи події легковажно, не занурюючись у глибини, в режимі серфінгу, пізнання глибини речей відходить на другий план. Культура постмодерну є легковажною і ґрунтується на швидких дотиках у світі симулякрів.

Постмодерн відмовляється від диференціації філософського знання на гносеологію, онтологію і таке інше, відзначаючи неможливість формування сучасної метафізики як такої². Філософія постмодерну розглядає сучасний стиль мислення як «постметафізичний» і бачить себе поза бінарними

¹ Інформаційне суспільство // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12462 (дата звернення 10.02.2020).

² Постмодернізм. Енциклопедія. Мн. : Интерпресервис ; Книжный Дом, 2001. С. 276.

опозиціями. Постмодерн можна розглядати як стан радикального плюралізму думок, де постмодернізм стає його концепцією.

Відбувається це і тому, що в сучасному форматі поточних політичних і бізнес-практик філософія втратила свою важливість. Але не сама по собі, а перш за все – в розумах правлячих груп, які сьогодні стоять біля керма влади. Філософія Платона і Гегеля їм не потрібна, тому що у них є «своя філософія». Не обговорюючи образ майбутнього і наслідки розвитку сучасного суспільства, вони вже за всіх людей, разом узятих, вирішують, яким буде соціальний дизайн «нового світу». На жаль, у ньому ледве проглядаються контури вільної самодостатньої особистості, яка вміє жити і творити своїм розумом, без постійних «допінгів».

На етапі чергового «заходу історії» разом із визнаними авторами у цій сфері можна констатувати, що до цього призводить відсутність теоретичної бази комплексного розуміння сучасного культурно-цивілізаційного ландшафту. Адекватному аналізу перешкоджає якщо не пряма політична зангажованість, то щонайменше напівусвідомлена психологічна залежність від установлених «правил гри», коли ті чи інші ідеї, *стратагеми* і смисли свідомо відкидаються через їх невідповідність ідеологічним установкам. Це можна охарактеризувати як вузькість предметних підходів.

Філософія постмодерну ґрунтується на висновках постструктуралізму та структуралізму. Мова розглядається як універсальний феномен, відповідно, все, що створено людиною, є мовою¹. Цей принцип використовувався також у середньовічній схоластиці, в герменевтиці та в роботах М. Хайдеггера, але основи теорії заклав Ф. де Соссюр². У зв'язку з цим постмодерн починає розглядати всю реальність як знакову систему. Мові починають приписуватись такі властивості, як активність, володарювання над культурою і суб'єктом, несвідомість функціонування, свобода і відкритість. Тексти отримують свій сенс у процесі читання, а не написання, а сприйняття тексту розглядається в постмодернізмі як гра³.

Як зазначає Ф. Джеймсон, культура постмодерну стає дедалі більш людською, тобто стає абсолютно штучною, абстрагуючись від природи, реальності, об'єктивного сенсу й духу, і стає лише текстом, який усвідомлюється як мова. Значення мови гіперболізується, і це виступає як загальна установка постмодерністської філософії, на якій ґрунтуються інші ідеї і поняття⁴.

Говорячи про ідеї людини в постмодернізмі, також варто відзначити, що поняття «людина» є одним із базових, загальнотеоретичних, але і позбавлених будь-якої визначеності. Виходячи з цього, єдиний дискурс про людину є практично неможливим. Як уже було зазначено, постмодернізм є близьким до ідей постструктуралізму, в якому увага приділяється ролі

¹ Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / пер. с англ. О. А. Гулыги ; сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. М. : Прогресс, 1989. С. 9.

² Там само, с. 788–789.

³ Петров М. К. История европейской культурной традиции и ее проблемы. М. : А.С.К., 2004. С. 61.

⁴ Jameson F. The Ideology of the Text // The Ideologies of Theory. London ; New York : Verso, 2008. P. 20–75.

центру, який взагалі заперечується як такий. Цей процес децентрації чинить свій вплив на людину, роблячи її незначним елементом світу. Але людина не заперечується повністю. Децентрація також має на увазі, що людина – це множина «Я», узятих разом¹.

Критичний погляд на людину в постмодернізмі формувався під впливом ідей Ф. Ніцше, що виразилося в подвійності поглядів на неї. Цінністю людини стає її потенціал, що дозволяє досягти справжнього існування за допомогою подолання проблем, що засмоктують людину, таких як нервові розлади, бажання і гонитва за щастям, хвороби і пристрасті².

Спираючись на ідеї К. Юнга, Ж. Батай відзначав, що людину слід перевідкрити. Необхідно аналізувати той факт, що характер людини обтяжено злом. Саме в структурі характеру можна знайти пристрасть до руйнування і садизму. Це зло набагато глибше сидить у людині, але воно не властиво всім людям. Протягом усього розвитку людства окремих індивід змінювався не сильно. Варвара від цивілізованої людини відрізняє лише володіння мовою. Посилаючись на есе М. Бланшо, Ж. Батай стверджує, що насильство не має дару мови³.

Для людини характерною рисою стає наявність двох специфічних характеристик: праці та результату. Їх взаємозв'язок є діалектичним. Продуктивна праця робить людину людиною. Але сутнісним визначенням людини стає не результат, не користь. Сучасне капіталістичне суспільство ставить на чільне місце принципи продуктивності, корисності, впорядкованості, що суперечить людській сутності, перекинує її. У зв'язку з цим необхідно розвивати ідею економіки соціальних витрат, яка стає первинною по відношенню до ліберальної економіки, економіки раціональності, ощадливості та надмірної організованості.

У роботах М. Фуко простежується ідея, що людина схильна до ілюзій, що виходить із характеру самого розуму. На його думку, суб'єкт був піднесений до загальнолюдського розуму, що призвело до перетворення всього в об'єктивацію. Перемога розуму, що регламентує все на світі, вплинула і на природу, і на потреби організму, і на всю людську популяцію.

Життя людини починає відриватися від соціуму, від природно-біологічної основи, від культури. Але людську поведінку визначає більшою мірою боротьба за визнання. Виходячи з цього, необхідно шукати новий спосіб філософствування, відмовившись від раціоналістичного⁴.

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі пропонують загострити увагу на пошуку універсальних механізмів функціонування *бажання*, що полягає в зреченні від капіталістичного соціуму, який ґрунтується на «бажаючому виробництві». Ці бажання ґрунтуються на несвідомому. У постмодерні

¹ Постмодернізм. Енциклопедія. Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. С. 957.

² Там само, с. 514–517.

³ Батай Ж. Литература и Зло: Сборник эссе. М.: МГУ, 1994. С. 4.

⁴ Фуко М. *Theatrum philosophicum* / пер. с фр. М.: «Раритет», Екатеринбург: «Деловая книга», 1998. С. 62–64.

людина повинна звільнити себе, вивільнивши революційні сили бажання, спрямовані на освоєння соціально-історичного контексту. Людина стає машиною бажань, буття якої впливає з єдності людини і природи, людини і машини. На індивіда переносяться властивості матерії, що позбавляють його психічного життя на рівні мікросвіту¹.

Насамкінець задамо собі питання: який сенс для кримінології у цих знаннях? На перший погляд, відповідь є очевидною: постмодерн за своєю суттю не руйнує людину, він лише змінює акцент того, як ця людина сприймає навколишній світ, серед іншого його соціокультурну складову. Одноimenний контекст багато в чому визначає специфіку дискурсу, зокрема кримінологічного. Аксіоматичним є те, що соціокультурний фон визначає властивості гуманітарного знання в цілому. Отже, якщо воно змінилося, це обов'язково повинно потягти за собою трансформацію основних засад і принципів формування кримінологічних знань. Проте чомусь у наших умовах ця залежність порушується. А оскільки так, то кримінологія чомусь обмежує себе суворими пізнавальними межами й не намагається їх розширити.

Іншим висновком є те, що роль соціокультурних факторів у генезисі злочинної поведінки (з урахуванням основних ідей *дискурсивно-перцептивної теорії детермінації злочинів* Ю. В. Орлова) зростає на кілька порядків. Кримінологічний дискурс утворюється, функціонує, трансформується й перероджується саме завдяки факторам відповідного плану. Останні фактично мають здатність змінювати всі інші фактори: економічні, політичні тощо. Через це буде цілком справедливим говорити про соціокультурну експансію в інші сфери суспільних відносин, які саме через це зазнають зовнішньої легітимації.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2020

Александр Маркович БАНДУРКА,

доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины, президент Криминологической ассоциации Украины

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Алексей Николаевич ЛИТВИНОВ,

доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины, секретарь Криминологической ассоциации Украины

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ МЕСТО В КРИМИНОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Социокультурные процессы сегодняшнего дня настолько динамичны, что их констатация, а тем более детальное рассмотрение, требуют выработки новых взглядов на изучение некоторых аспектов традиционных

¹ Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: капитализм и шизофрения. Екатеринбург : У-Фактория, 2010.

криминологических проблем. Через сложность и неоднозначность современной социокультурной ситуации таких проекций должно быть много, чтобы поэтапно рассмотреть ее существенные стороны и разнообразие проявления.

Ключевые слова: социокультурные процессы, криминологический дискурс, постмодернизм, преступность, контроль.

Oleksandr M. BANDURKA,

Doctor in Law, Professor,

Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine,

President of the Criminological Association of Ukraine

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

Oleksii M. LYTVYNOV,

Doctor in Law, Professor,

Honored Worker of Education of Ukraine

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

SOCIO-CULTURAL PROCESSES AND THEIR PLACE WITHIN CRIMINOLOGICAL DISCOURSE

The current socio-cultural processes are so dynamic that their statement, and even more detailed consideration, require the development of new views on the study of some aspects of traditional criminological problems. Due to the complexity and ambiguity of the modern socio-cultural situation, there should be many such perspectives in order to gradually consider its essential aspects and the variety of manifestation.

Key words: socio-cultural processes, criminological discourse, postmodernism, crime, control.